

GREZSA FERENC

A Tanú: Németh László csongori útja

Németh László alkotói pályájának tán legnagyobb — a *Tanúban* kiteljesedő — fordulatát előszeretettel és találóan jellemzi a csongori „hármast út” metaforájával. Az egyszemélyes folyóirat zászlóbontásával a felnyíló lehetőségek közül az egyedül célravezető „középső” alternatíváját választja: elmagányosodás és szétoldódás végleteinek pozitív meghaladását. A Tanú a számára nemcsak vakmerő exodus, a kivonulás bátor gesztusa, hanem egyúttal olyan pozíció megtelelése is, ahonnan a kor egész panorámája belátható és alakítható. Lutheri eretnokség, amely nem gyöngíti az egyházat, sőt inkább erősíti. Több mint irodalomorganizátori vállalkozás — a kultúra „klorofilját” előállító írói műhely. „Úgy látszik, az lesz a szerepem, hogy bizonyos nyomást tartsak fenn a magyar szellemi élet közlekedőedényében, anélkül, hogy magam elkeveredhetnék benne” — hangsúlyozza Németh *A Tanú első éve* számvetésében. Proustra hivatkozik, aki — akárcsak ő a lap „belső körén” — a „program-józanokkal” szemben a valóság igazi méltatója, s „naplopása” voltaképpen álcázott tevékenység, csupa fölfedezés. Majd Péterfy Jenő példáját idézi: „A hasadt lelkű fiatalok közül Péterfy az első, aki a két megoldás közül a harmadikat választja; nem az irodalmi életet és nem az önmagát ünneplő magányt, hanem a műveltség nagy kárpótlását” — fejtegeti *A Nyugat elődeiben*. Így a büszkeség és irgalom korábbi embermintái, Élektra és Antigoné után a „görög Jób” alakját, Philoktetészt tekinti olyan sorsszimbólumnak, mely a maga lelkiállapotát a *Tanú* keletkezésének pillanatában kifejezi: hiába taszítják száműzetésbe, nyílára szükség van Trója ostrománál.

A „középső út” fogalmának sokféle jelentése van: ideológiai, történelmi, tudományos, irodalmi stb. Világnézeti perspektívából szemlélve a pusztán „anyagi” és „szellemi” forradalmak egyoldalú szélsőségeinek meghaladása a „minőség” forradalmának másságában és összetettségében. A társadalom vagy az ember reformjának dilemmái közepette Németh László a kultúrökölógiai és etikai megújulás szükséges kölcsönhatását hirdeti. Kevesli az elit-elméletek és a szocialisztikus egyenlőségtanok ajánlatát, „ars” és „fabricatio”, minőség és mennyiség számára egybetartozik. Nem reked meg a válságteóriák pesszimizmusában, illetve illuzórikus politikai tervek messianizmusában, végleteességük helyett a helyzettudat realizmusából születő ideajavaslatokat alkot. Történelmi értelemben véve a „csongori” sorsválasztás a nemzeti öncélúság és a talajtalan nemzetköziség, a fasizmusok faji totalitarizmusa és a bolsevizmus sztalinai modellje közt kanyargó „egerút” — a nacionalizmus szű-

kösségének és a szupranacionalizmus parttalanságának pólusai közt a tágabb közép-európai haza fölfedezése. A „közép” az enciklopédikus írói gondolkodásban — a társadalom- és természettudományok túlszakosodásának állapotában — az embertudományok szemléleti egységét jelenti, a tudományszakokban eluralkodó filozófia- és világnézetigényt, az irodalmi tudatban pedig az újklasszicizmus mértéktartását a konzervativizmus és avantgárd pólusai között. Az antikvitást Németh László nem tekinti a menekülés esélyének, miként a modernséget se dogmatikusan követendő koráramlatnak. Az irodalom jelenségeiben az idő „metaforáit” kutatja (így heroizmus és irónia egyensúlyát), a különféle korszakok törekvéseinek kereszteződési pontjait, analógiáit; mindazt, ami közös az ó- és újkorban, a tizenkilencedik és huszadik században, s a jövő számára is megidézhető karakterjegy, minta. A hagyományokhoz való viszonyában az író vállalás és korrekció kettős ritmusát alakítja ki: a *Nyugatról* szólva például óvakodik a merev oppozíció vagy a kritikátlan apologetika végleitől, a hangsúlyt a mozgalomról a teljesítményre helyezi át, s olyan életműveket emel ki (mint Kosztolányiét), amelyek a harmincas években is időszerűek (*A Nyugat elődei*).

A „középső út” eszménye oly eredője volna az ellentmondásoknak, amely a kortendenciák közti kiegyezés opportunistikusát jelezné? A „csongori útkeresztén” a képzeletbeli iránytű mindig előre mutat: az író nem véletlenül definiálja a korai *Tanú* másfél esztendejét pályája Sturm und Drang-korszakaként. (A terminológiát természetesen nem herderi értelemben használja: a természetes ember rousseau-i kultusza, az intuitív ösztöniség eszményítése és a filiszter morál ellen lázadó személyiség apoteózisa helyett olyan írói magatartásmodellt jelent, amelyben a tett- és megújulás-vágy szenvedélye, továbbá a jövő választását parancsoló közösségi igény a jellegadó.) Németh László úgy véli, nemcsak a nemzeti klasszicizmus iránya merült ki, hanem negyedszázad múltán a *Nyugat* hatása is, s az idő „olvadt” állapotában, amikor „minden biztos inog”, már nem a szépiróké a vezető szerep, hanem a folyóiraton kívül szerveződő „humanista” ifjúságé, amely a líra és epika közvetett ábrázolásmódja helyett az esszé és tanulmányt avatja vezérműfajjává (*Visszatekintés*). Egyre inkább vonzódik az olyan esztétikai mintákhoz, melyek a „kísérletező” irodalom ideáját testesítik meg. Bennük Közép-Európa „félbarbár” népei számára kutatja az ön- és sorski-fejezés kívánatos és alkalmas receptjeit. A görögökben az archaikum és civilizáció határhelyzete s benne a „zsenialitás” nagy ugrása izgatja, Proustban „keleti mese” és „nyugati elemzés” (az Ezeregyéjszaka és Saint-Simon) ötvözhetőségének lehetősége, Virginia Woolf regényeiben a tudati és történelmi idő megkettőződésének játéka, Lawrence műveiben pedig a történelem előtti kultúrák fölfedezése, a „bartóki modell” prototípusa.

A „csongori” útválasztásnak Németh László pályáján az eszmék kristályosodása és a műfajok energiakoncentrációja a legszembetűnőbb következménye. Ha korábban a párhuzamkeresés, az összefoglalás, a szintézisteremtés volt gondolkodásának alaptörvénye, most az elhatárolódás, a választás, a tisztázás reflexe erősödik föl. Goethét például azért bírálja, mert „sorsszökevény” — azaz a nem-választásokból csinál magának rendszert. Eddig a minőségelvnek sokféle arculata volt: heroikus és tragikus (gide-i, szophoklészi), intim és monumentális (keatsi, goethei), gyermeki és férfias (ortegai, montaigne-i) stb. Most e változatok gazdagságából egyre határozottabban bontakozik ki az alapjelentés: az elemzés „éterlángszerű” szépsége és játé-

kossága, az eszmék fényes ragyogása és káprázata. Az enciklopédizmus eszméje is konkrét tartalmakkal telítődik: az író a kultúra egészének fölfedezése és egységének látomása helyett egyre inkább a szaktudományok közös lényegének a meghatározását tűzi ki céljául, a szakok sokféleségében testet öltő modern gondolkodásmód karakterjegyeinek és erkölcsi motívumainak definiálását, a „studium generale” fogalmának pontosítását. Az írói antropológia is átalakul: a jelleg változó „szivárványszíneit” ábrázoló alkattan a típus általánosságát kutató karakterológiai gondolkodással szövődik egybe. „A mi számunkra már épp az a meglepetés, hogy az ember a különféle változatokban aránylag kevésbé különbözik, az emberiség a nyelvi széttagoltság ellenére is tulajdonképp egy nyelvet beszél” — szögezi le tanulmányában. A kristályosodás törvénye befelé is érvényes: Németh László a minőségeszmét személyiség- és kultúraelméletének, illetve írói világgképének és morális szemléletmódjának rendezőelvévé teszi, egész életművének centrumává, tengelyévé avatja, alkotói pályájának alapmotívumává, célképzévé emeli.

Az eszmék laboratóriumában Németh László a gondolkodás tiszta fogalmainak és képleteinek előállítására törekszik. E „tisztaság” kritériuma, hogy az írónak az élet következetlenségei elől a metaforák (filozofikus elvontságok) magaslatára kell vonulnia. Az absztrakciók steril világidegensége azonban kihívja és mozgósítja a védekezés ellenerőit, s így szerzőjüknek a tudatfolyamatokat a maga életének konkrét terébe és idejébe kell visszatelepítenie. A tanulmány ugyan e periódus egyetlen műfaja, de teherbíró képességét lírai érzékenység és vallomássosság, illetve epikus portréfestés és építkezés határtalanul megnöveli. (E telítődést Németh az „előműfaj” kategóriájával írja le.) A *Tanú* energiakonzentrációja tehát nemcsak az eszmék sűrűsödésében, de a kifejezési formák összetettségének növekedésében is végbemegy.

A *Tanú* történetében három korszak különböztethető meg. Az első a „tájékozódásé”. Az író a műhely „laboratóriumi szigorában” a szabadságnak, a szellemi önállóságnak, a „problémákban való tornáknak, az ideaforrások sorrajrásának mámorát” éli. (Elképzelése még merészebb volt, mint ami megvalósult: a *Matematika*, az *Új magyar verselés*, az *Oroszország*, az *Adler- és Kretschmer-tanulmány*, a *Homérosz-portré* csak címként maradt fenn a Gulyással folytatott levelezésben.) Munkaterve a lap kompozícióját vázolja fel: a gondolatmenet a struktúra egészében, de egy-egy szám esetében is a dedukció (a „metaforától az élet felé tartó”) útvonalát járja be. Az irodalmon a „szellem igényeit” figyeli meg, a jelenségek mögött a múlt „geológiai erőinek” a működését tanulmányozza, majd a tanulságokat a tudományok „új enciklopédiájára”, a társadalom- és tömegmozgalmak életére, illetve a magyarság helyének és szerepének kijelölésére alkalmazza. A *Tanút* az író többnek tervezte, mint ami egy folyóirat: művelődésünk gyökeres reformjának az ideáját rejtette bele. Nem szökésnek, nem emigrációnak tekintette, hanem „kivonulásnak egy Szenthegyre”. a virtuális forradalom kezdetének. Várta, hogy majd körötte „nőni, mozogni kezd” az élet. Bizott az orgánium növekedési, megújulási energiáiban. „A *Tanút*, amikor megindult, magnak tekintetem. Egy fa van belézárva. Mint terv, ott lappangott benn kultúránk új, nemesebb szervezete: lap, nyomda, kiadóvállalat, színház, kis kultúrközösségek országos hálójá” — olvassuk vallomásában. Elágazása lett volna a könyvkiadás (*Tanú-füzetek*), a Papírszínház, a Hungarológiai Társaság.

A második korszak a mozgalomé. Németh László figyelme a „konkrét nemzeti bajok” felé fordul. „A körülmények kiráncigáltak; a közösségben megmozduló erők maguk felé húztak; toborozni kellett, hadjáratot vezetni, győzni, kikapni: a szigetet előtötte a mozgalom” — olvassuk a lap programmódosításában. A *Tanú* korábban „metaforikus” folyóirat volt a „vitális góccok” felpuhításának szándékával, izlés, igény és világkép „szellemi reflexközpontjainak” működtetésével — most „életessé” válik, a tantételek is fontossá lesznek benne. Önelvűsége fellazul, a közösség „érzékszervévé” alakul, a korai felvilágosodás empirista filozófusának, Francis Baconnek főművere utaló szóval: a „nemzeti tájékozódás novum organumává”. Az irodalmár vezérlője immár a nemzetkarakterológiai érdek: a politikát és a sorsábrázolást ötvöző szemléletmód. Átrendeződik a hagyományvilág, középpontjába a magyar reformkor kultúrája kerül. A filozófia után a történelem válik az „új enciklopédia” rendezőelvévé, a „tejttestvériség” eszméjében pedig a kisenpi összefogas politikai koncepciója lesz a meghatározó tényező. A minőségsszocializmus elvont társadalomképe a Kert-Magyarország és a „mellérendeléses társadalom” gyakorlati programjában konkretizálódik: egyfelől az ipar és mezőgazdaság súlypontcseréjében, a nagyüzem hatékonyságát és az egyéni vállalkozást ötvöző szövetkezeti mozgalomban, másfelől az étatizmus és liberalizmus egyoldalúságait korrigáló „önigazgatásos” modellben, a szilárd központi hatalom és az alulról épülő demokrácia egymásba szövődésében. A gondolkodás szenvedélye a rugalmasabb esszéből a tömörebb publicisztikába költözik, amelyben nem a tudatműködés folyamata, hanem eredménye a jellegadó, s a metaforikus zsúfoltság a köznyelv szintjén egyenlítődik ki.

A harmadik korszak a „magányban írt tanulmányoké” s a szépirodalomé. A reformtörekvések bukásával, vesztés ütközet után szükségessé válik a szellemi erők átcsoportosítása. A közvetlen hatást célzó publicisztika után megnő a pályán az ábrázolás és elemzés jelentősége. A művek áttételessége, szépirodalom- és szaktanulmányközege afféle Noé bárkája, melyen az eszme a múltból a jövőbe menekíthető. Az „ábra” válik fontossá, a gondolat csíráállapota, a „nagyobb távolságokra élés” stratégiája, a képes beszéd, melyben az alkotó a kortársak feje fölött, az időben hátra és előre kommunikálhat. Németh László lemond a „heves és sürgős ügyek” képviselőletéről, s az alkotás időtlenségének létállapotába vonul át. A mű emlékjel, „sírkö és kiindulópont” egyszerre. Az író „spóra-létre” rendezkedik be, regények, drámák, monográfiák írásába kezd. Lassan-lassan a *Tanú* szigete is feleslegessé válik: az újra vállalt műfajok szétfeszítik kereteit. Ezek azonban már a folyóirat „hattyúdalai”.

A *Tanú* történetében a külsődleges minták, sugalmazások jelentősége jóval csekélyebb, mint a közvélekedés tartja. Ortega *El espectadora* nem rendszeresen megjelenő folyóirat, hanem évkönyvszerű bölcséleti tanulmányantológia, amelyben a szerző jobbára csak szemlélője akar lenni korának, nem pedig alakítója. Németh lapját nemcsak a „nemzeti amnézia” hiánypótlása különbözteti meg tőle, hanem a „morális elem” többlete is, így a címadás inkább vitatkozik vele, semmint másolja. Szabó Dezső *Aurorájának* vagy az *Élet és Irodalomnak* sokkal szűkebb a tárgyköre, mint a *Tanú*é: jóformán csak ideológiai publicisztikát tartalmaz. F. X. Salda *Jegyzetei* legfeljebb közép-európai párhuzamként említhetők, nem pedig ihlető mintaként, Bródy Sándor *Fehér könyvének* hatása pedig naplószerű közvetlensége

és színvonalbeli egyenetlensége okán zárható ki. Sokkal fontosabbak náluk a belső motívumok, melyeknek egy része drámai közérzetre utal. Az író — mint Földessy Gyulának írja — szinte „fuldoklik” a kor atmoszférájában, s a *Tanút* egy fiatalember „végrendeletének” szánja. Eleven benne a megbántottság, a *Nyugat* és Babits részéről érte sérelem, s szerkesztőként lapjával a seb „regeneráló hajlamát”, a visszametszés „lombszöktető kedvét” próbálja gerjeszteni. Büszkesége hasonlóképp vonakodik a „megtért hűbéres” bűnbánatának gesztusától, mint életösztöne a művekbe temetkezés „eleven sirboltjától” — így bujdosóként „Robinson-szigetet” alapít magának: a sátoorkői nyár varázslatos idilli csendjében bőven teremhet terv, gondolat, látomás. A belső ösztönzések másik csoportja az írói alkattal, önismerettel áll összefüggésben. Németh jól tudja, hogy számára a „homály” metaforájával jelölt létállapot az alkotás legkedvezőbb feltétele. A folyóirat lehetővé teszi a benne lappangó pedagógusi és reformátori képességek és hajlamok foglalkoztatását: az „érdeklődés-láz” kiélését, a „kívánatos” rászabadítását életre, kultúrára; megkezdheti általa „vak és naiv táncát” a jövő felé. A legfontosabb tényező azonban a megsejtett kötelesség vállalására készíti. Németh László a *Tanú* egyszemélyes felkelésében voltaképp „korszükségletet” akar kielégíteni: a nemzeti tudat megújításához szeretne vele hozzájárulni, a közgondolkodás zavarainak oszlatásához. Amikor írja, egyrészt a „szabadon röpdösés” mámora tölti el: minden szándékának maga lehet a „hőse”, mint Jónás próféta a bibliai történetben. Másrészt pedig az ént visszafogó, a nemzedéki orgánium szerepét átvállaló közösségi felelősségérzet hevíti: „Mint magnak el kell rothadnom, hogy hajtani tudjak” — hangzik vallomása.

Németh László pályáján a *Tanú* megjelenése — mint Csoóri Sándor írja — „ugyanolyan erős gongütés, mint Adyében a Góg és Magóg”; az író benne éri a „tanulmányírás Adyjává”. A folyóirat tizenhét füzetére zárt rendszer, egységes műalkotás, feszes kompozíció. Joggal jellemzi Komlós Aladár a magyar tanulmányírás „új lendületeként”, mely korszakot nyit irodalmunkban. Hasonló Szabó Zoltán véleménye is: „Működő képességeinek serege egy tornyot épít, Brueghel képét juttatva eszembe.” Gulyás Pál a „szervezetépítő szándékot” méltatja a *Tanú*ban. Sajnos, a későbbi tanulmánykötetek (*A minőség forradalma*, a Szépirodalmi és Magvető kiadók gondozta életműkiadás) elfedik a benne testet öltő „egységes ábrát”, lényeg és idő páratlan szervülését. Ma már egyre nyilvánvalóbb: Németh László legnagyobb írói teljesítménye értekező prózája, a benne érvényre jutó szüntelen és eleven gondolkodás. A szocializmus dogmatikus és totalitárius rendszerével érvényét veszttette a Gaál Gábor-i kritikai koncepció is, mely a *Tanú*-író Németh László ellenében a szépíró próbálta kijátszani. (*Bethlen Gábor Kiadó*)